SURXONDARYODA KULOLCHILIKNING MILODDAN AVVALGI DAVRDA RIVOJLANISHI

Jo‘rayev Xayrullo Narzullo o‘g‘li

Mustfaqulova Dilfuza

Termiz arxeologiya muzeyi qayta ta’mirlovchi rassomlari (restavratorlari)

Annotatsiya. O‘zbekiston hududi qadimdan insoniyat sivilizatsiyasining muhim markazlaridan biri bo‘lib kelgan. Ayniqsa, mamlakatimizning janubiy hududlari — hozirgi Surxondaryo vohasi qadimgi dehqonchilik, hunarmandchilik va shaharsozlik madaniyatining shakllanishida alohida o‘rin tutadi.

Kalit so‘zlar: Surxondaryo, qadimgi kulolchilik, Sopolli madaniyati, Sopollitepa, Jarqo‘ton, bronza davri, arxeologik yodgorliklar, sopol idishlar, kulolchilik charxi, hunarmandchilik, o‘troq dehqonchilik, mehnat taqsimoti, qadimgi xo‘jalik, moddiy madaniyat.

Kirish

Arxeologik tadqiqotlar natijasida Surxondaryoda juda qadimiy manzilgohlar, turar joylar, mudofaa inshootlari, qabristonlar, xo‘jalik binolari hamda turli hunarmandchilik buyumlari aniqlangan. Ular orasida sopol idishlar alohida ahamiyatga ega. Chunki kulolchilik mahsulotlari qadimgi aholining turmush tarzi, xo‘jaligi, estetik qarashlari, texnologik bilimlari va boshqa hududlar bilan aloqalari haqida muhim ma’lumot beradi.

Surxondaryo hududida kulolchilikning ayniqsa bronza davrida yuksak darajada rivojlanganini Sopollitepa, Jarqo‘ton, Mo‘lali, Bo‘ston va boshqa arxeologik yodgorliklardan topilgan sopol buyumlar tasdiqlaydi. Sopolli madaniyati yodgorliklari asosan Surxondaryoning Sherobod va Sho‘rchi hududlarida joylashgan bo‘lib, ular orasida Sopollitepa va Jarqo‘ton eng yaxshi o‘rganilgan yodgorliklardan hisoblanadi.[1]

Qadimgi kulolchilikning rivojlanishi oddiy maishiy ehtiyojlarning qondirilishidan boshlangan bo‘lsa-da, vaqt o‘tishi bilan u mustaqil hunarmandchilik sohasi sifatida shakllangan. Sopol idishlarning shakli, hajmi, bezagi, tayyorlanish texnikasi va pishirilish sifatidagi o‘zgarishlar jamiyatning iqtisodiy va madaniy taraqqiyoti bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan.

1. Surxondaryoda qadimgi kulolchilikning shakllanish shart-sharoitlari

Kulolchilikning rivojlanishi uchun eng muhim omillardan biri tabiiy sharoitdir. Surxondaryo vohasida daryo va soylarning mavjudligi, unumdor yerlarning ko‘pligi, dehqonchilik uchun qulay sharoit hamda loy xomashyosining mavjudligi qadimgi aholining o‘troq hayot tarziga o‘tishiga imkon yaratgan.

O‘troq dehqonchilikning rivojlanishi natijasida oziq-ovqat mahsulotlarini saqlash, suv tashish, ovqat tayyorlash va xo‘jalik ishlarini bajarish uchun turli idishlarga ehtiyoj kuchaydi. Dastlab bunday idishlar qo‘lda yasalgan bo‘lsa, keyinchalik kulolchilik texnologiyasining takomillashuvi bilan maxsus uskunalar, jumladan, kulolchilik charxidan foydalanish kengaydi.[2]

Bronza davriga kelib Janubiy O‘zbekiston hududida o‘troq dehqonchilik madaniyati ancha rivojlandi. Tadqiqotchilar Sopolli madaniyatini aynan shu jarayon bilan bog‘laydilar. Ushbu madaniyat yodgorliklari Surxondaryo hududida va unga qo‘shni mintaqalarda topilgan.

Kulolchilikning rivojlanishiga yana bir muhim omil — hunarmandchilikning boshqa tarmoqlaridan ajralib borishi bo‘lgan. Jamiyat taraqqiy etgani sari mehnat taqsimoti kuchayib, ayrim kishilar ma’lum bir hunarga ixtisoslasha boshlagan. Natijada kulolchilik ham alohida kasb-hunar turiga aylangan.

2. Sopollitepa — qadimgi kulolchilikning muhim markazi [3]

Surxondaryodagi eng muhim arxeologik yodgorliklardan biri Sopollitepadir. U Sherobod hududida joylashgan bo‘lib, bronza davriga oid yirik manzilgoh hisoblanadi. Sopollitepa yodgorligi 1960-yillarning oxiridan boshlab arxeologik jihatdan o‘rganila boshlangan. Yodgorlikning umumiy maydoni taxminan 4 gektarni tashkil etgan.

Sopollitepada olib borilgan qazishmalar davomida turar joylar, xo‘jalik xonalari, mudofaa inshootlari va turli hunarmandchilikka oid ashyolar aniqlangan. Topilmalar orasida sopol idishlar katta miqdorni tashkil qiladi. Ularning xilma-xilligi o‘sha davrda kulolchilik yuqori darajada rivojlanganidan dalolat beradi.

Sopollitepadan topilgan sopol buyumlar orasida turli shakldagi kosalar, xumlar, vazalar, ko‘zalar, qadahlar va boshqa idishlar mavjud. Ayrim idishlarning devorlari

nihoyatda yupqa va silliq ishlangan. Ularning shakli mutanosib, yuzasi esa yaxshi pardozlangan. Bu esa qadimgi kulollarning loyni tanlash, unga ishlov berish, shakl berish va pishirish jarayonlarini yaxshi bilganliklarini ko‘rsatadi.

Sopollitepa sopol buyumlarining yana bir muhim xususiyati — ularning funksional jihatdan xilma-xilligidir. Masalan, katta hajmdagi xumlar oziq-ovqat va suyuqliklarni saqlash uchun xizmat qilgan bo‘lsa, kichik kosalar va qadahlar kundalik iste’mol uchun ishlatilgan. Ayrim idishlarning maxsus shaklda tayyorlanganligi ularning ma’lum marosim yoki xo‘jalik maqsadlarida qo‘llanganini ko‘rsatadi.[4]

Shu jihatdan Sopollitepa nafaqat qadimgi dehqonchilik, balki kulolchilik taraqqiyotini o‘rganish uchun ham muhim manbadir.

3. Kulolchilik charxining qo‘llanilishi

Qadimgi kulolchilik taraqqiyotidagi eng muhim texnik yangiliklardan biri kulolchilik charxidan foydalanish bo‘lgan. Qo‘lda tayyorlangan idishlarga nisbatan charxda yasalgan idishlar shaklan ancha tekis, simmetrik va sifatli bo‘ladi.

Surxondaryodagi bronza davri yodgorliklaridan topilgan sopol idishlarning katta qismi charxda tayyorlanganligi qayd etiladi. Bu holat kulolchilikning oddiy uy hunaridan ixtisoslashgan ishlab chiqarish darajasiga ko‘tarilganini ko‘rsatadi. Sopollitepa materiallari orasida charxda ishlangan nafis va yupqa devorli idishlarning mavjudligi qadimgi kulollarning katta tajribaga ega bo‘lganini ko‘rsatadi.[5]

Kulolchilik charxidan foydalanish ishlab chiqarish samaradorligini ham oshirgan. Bir kulol qisqa vaqt ichida ko‘plab idishlar tayyorlash imkoniyatiga ega bo‘lgan. Shu bilan birga, idishlarning shakllari standartlashib, bir xil hajm va ko‘rinishdagi mahsulotlarni ko‘proq ishlab chiqarish imkoniyati paydo bo‘lgan.

Bu jarayon jamiyatdagi mehnat taqsimotining kuchayishi bilan ham bog‘liq edi. Dehqonchilik bilan shug‘ullanuvchi aholining ehtiyojlarini qondirish uchun kulollar doimiy ravishda turli idishlar tayyorlab turgan. Natijada kulolchilik mustaqil hunarmandchilik sohasi sifatida rivojlangan.[6]

4. Jarqo‘ton va kulolchilik taraqqiyoti

Surxondaryoning bronza davri tarixini o‘rganishda Jarqo‘ton yodgorligi alohida o‘rin tutadi. Jarqo‘ton Sherobod daryosining qadimgi o‘zani bo‘yidagi Bo‘stonsoy hududida joylashgan. U Sopolli madaniyatining yirik markazlaridan biri bo‘lib, tadqiqotchilar tomonidan ilk shaharsozlik jarayonlari bilan bog‘lanadi.

Jarqo‘tonda olib borilgan arxeologik qazishmalar natijasida turar joylar, mudofaa devorlari, qabristonlar, xo‘jalik inshootlari va ko‘plab moddiy madaniyat namunalari aniqlangan. Sopol buyumlar ushbu topilmalar orasida muhim o‘rin egallaydi.[7]

Jarqo‘ton kulolchiligida sopol idishlarning shakli va bezaklarida ma’lum o‘zgarishlar kuzatiladi. Bu o‘zgarishlar jamiyatning iqtisodiy, madaniy va tashqi aloqalari rivojlanib borganidan dalolat beradi. Arxeologik tadqiqotlarda Jarqo‘tonning turli qatlamlari va bosqichlaridan topilgan sopol buyumlar madaniyatning rivojlanish jarayonini aniqlashda muhim xronologik manba sifatida foydalaniladi.[8]

Jarqo‘ton kulollarining mahsulotlari kundalik hayot ehtiyojlari bilan cheklanmagan. Sopol idishlar dafn marosimlarida ham qo‘llanilgan. Qabrlardan turli buyumlarning topilishi o‘sha davr aholisi orasida sopol idishlarning diniy-marosimiy ahamiyati ham bo‘lganini ko‘rsatadi.

5. Sopolli madaniyatining bosqichlari va kulolchilikdagi o‘zgarishlar

Sopolli madaniyati uzoq tarixiy davrni qamrab olgan. Tadqiqotchilar uning rivojlanishini bir necha xronologik bosqichga ajratadilar. Keng qo‘llanadigan tasniflardan birida Sopolli, Jarqo‘ton, Ko‘zali, Mo‘lali va Bo‘ston bosqichlari ajratiladi. Ayrim ilmiy tadqiqotlarda bu bosqichlarning sanalari turlicha beriladi, shuning uchun ularni mutlaq qat’iy sana sifatida emas, arxeologik davrlashtirish sifatida qabul qilish maqsadga muvofiq.[9]

Har bir bosqichda kulolchilikda o‘ziga xos xususiyatlar shakllangan. Dastlabki bosqichlarda sopol idishlarning shakllari nisbatan sodda bo‘lgan bo‘lsa, keyingi davrlarda ularning turi va shakllari ko‘paygan.

Ko‘zali va Mo‘lali bosqichlariga kelib kulolchilik texnologiyasida ham sezilarli o‘zgarishlar kuzatiladi. Zamonaviy arxeometrik tadqiqotlar Mo‘lali majmuasida charxda tayyorlangan nafis sopol buyumlarning mahalliy ishlab chiqarilganini, qo‘lda tayyorlangan

ayrim dag‘al idishlarning esa mahalliy yoki mintaqaviy xomashyodan ishlanganini ko‘rsatgan. Shuningdek, ayrim bezak va texnologik xususiyatlar boshqa hududlar bilan madaniy aloqalar bo‘lganini ko‘rsatadi.

Bu ma’lumotlar Surxondaryo kulolchiligi faqat mahalliy ehtiyojlar doirasida rivojlanmaganini ko‘rsatadi. Aksincha, voha aholisi boshqa hududlar bilan iqtisodiy va madaniy aloqada bo‘lgan.[10]

6. Sopol buyumlarning shakli va bezaklari

Qadimgi Surxondaryo kulolchiligini o‘rganishda idishlarning shakli alohida ahamiyatga ega. Sopol buyumlarning shakli ko‘pincha ularning qanday maqsadda ishlatilganini aniqlashga yordam beradi.

Katta xumlar, masalan, don, suv yoki boshqa mahsulotlarni saqlash uchun ishlatilgan. Kichikroq ko‘zalar va kosalar kundalik ehtiyojlar uchun xizmat qilgan. Maxsus shakldagi idishlardan esa marosimlarda yoki boshqa maqsadlarda foydalanilgan bo‘lishi mumkin.[11]

Idishlarning tashqi ko‘rinishi ham qadimgi kulollarning estetik dididan dalolat beradi. Ayrim sopol buyumlar silliqlangan, pardozlangan yoki turli geometrik naqshlar bilan bezatilgan. Naqshlarda chiziqlar, geometrik shakllar va boshqa bezak elementlari uchraydi.

Sopol buyumlarni bezashda ishlatilgan usullar ham kulolchilik texnologiyasining rivojlanganligini ko‘rsatadi. Bezaklarning mavjudligi kulol faqat amaliy vazifani emas, balki buyumning tashqi ko‘rinishi va estetik jihatlarini ham hisobga olganini ko‘rsatadi.[12]

Shuningdek, sopol buyumlarning sifati jamiyatdagi hunarmandlarning tajribasi va ixtisoslashuvi haqida ma’lumot beradi. Ayrim buyumlarning nihoyatda nafis va yupqa qilib ishlanganligi ularni tayyorlagan kulollar katta mahoratga ega bo‘lganini ko‘rsatadi.

7. Kulolchilik va qadimgi aholining kundalik hayoti

Kulolchilikni faqat hunarmandchilik sohasi sifatida o‘rganish yetarli emas. Sopol buyumlar orqali qadimgi aholining kundalik hayoti haqida ham ko‘plab ma’lumotlarga ega bo‘lish mumkin.

Birinchidan, sopol idishlar oziq-ovqat mahsulotlarini saqlash va tayyorlashda keng ishlatilgan. Dehqonchilik rivojlangan sharoitda don, suv va boshqa oziq-ovqat

mahsulotlarini uzoq muddat saqlash zarur bo‘lgan. Shu sababli turli hajmdagi idishlarga ehtiyoj tug‘ilgan.[13]

Ikkinchidan, sopol buyumlar uy-ro‘zg‘or madaniyatining rivojlanganligini ko‘rsatadi. Turli vazifalar uchun maxsus idishlarning mavjudligi o‘sha davr kishilarining kundalik hayoti ancha murakkab bo‘lganini bildiradi.

Uchinchidan, sopol buyumlar diniy va marosimiy hayotda ham muhim rol o‘ynagan. Dafn marosimlari bilan bog‘liq topilmalar qadimgi aholining diniy tasavvurlari va marhum bilan bog‘liq urf-odatlarini o‘rganishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

8. Kulolchilikning iqtisodiy va madaniy ahamiyati

Miloddan avvalgi davrda kulolchilikning rivojlanishi Surxondaryo vohasining iqtisodiy taraqqiyotiga ham katta ta’sir ko‘rsatgan. Hunarmandchilikning rivojlanishi mehnat taqsimotini kuchaytirgan. Kulollar ma’lum mahsulotlarni muntazam ravishda ishlab chiqarishga ixtisoslashgan.

Kulolchilik va dehqonchilik bir-biri bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan. Dehqonlar hosil yetishtirgan bo‘lsa, kulollar hosilni saqlash uchun xum va boshqa idishlar tayyorlagan. Shu tariqa turli xo‘jalik sohalari o‘zaro bog‘langan.

Bundan tashqari, sopol buyumlar savdo va almashinuv jarayonlarida ham muhim ahamiyat kasb etgan. Mo‘lali davriga oid arxeometrik tadqiqotlar Surxon vohasi aholisi boshqa mintaqalar bilan aloqada bo‘lganini ko‘rsatadigan ayrim texnologik va bezak xususiyatlarini aniqlagan.

Shunday qilib, kulolchilik nafaqat maishiy ehtiyojlarni qondiruvchi hunar, balki iqtisodiy va madaniy aloqalarni rivojlantiruvchi omillardan biri bo‘lgan.

Xulosa

Surxondaryo hududida kulolchilikning rivojlanishi uzoq tarixiy jarayon natijasi bo‘lib, uning eng yuksak bosqichlaridan biri bronza davriga to‘g‘ri keladi. Sopollitepa, Jarqo‘ton, Mo‘lali va boshqa yodgorliklardan topilgan sopol buyumlar bu hududda kulolchilik ancha rivojlanganini ko‘rsatadi.Sopollitepa materiallari qadimgi kulollarning loyni tanlash, idishlarga shakl berish, ularni pardozlash va pishirish borasida katta tajribaga ega bo‘lganini ko‘rsatadi. Kulolchilik charxining keng qo‘llanilishi esa hunarmandchilikning ixtisoslashuv

darajasiga ko‘tarilganidan dalolat beradi.Jarqo‘ton yodgorligi esa kulolchilik taraqqiyotini ilk shaharsozlik va murakkab ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar bilan bog‘liq holda o‘rganish imkonini beradi. Bu yerdan topilgan sopol buyumlar nafaqat kundalik turmush, balki marosimlar, hunarmandchilik va madaniy aloqalar haqida ham ma’lumot beradi.

Sopolli madaniyatining keyingi bosqichlarida sopol buyumlarning shakllari, texnologiyasi va bezaklari yanada takomillashgan. Mo‘lali majmuasi bo‘yicha olib borilgan zamonaviy arxeometrik tadqiqotlar mahalliy kulolchilik ishlab chiqarishining yuqori darajasini va mintaqalararo madaniy aloqalarni ko‘rsatmoqda.

Umuman olganda, Surxondaryoning qadimgi kulolchilik madaniyati O‘zbekiston hududidagi ilk hunarmandchilik va shahar madaniyati tarixini o‘rganishda katta ilmiy ahamiyatga ega. Sopol idishlar oddiy maishiy buyum bo‘lish bilan birga, qadimgi jamiyatning iqtisodiy hayoti, texnologik imkoniyatlari, estetik qarashlari va madaniy aloqalarini aks ettiruvchi muhim tarixiy manbadir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Asqarov A. Sopollitepa. — Toshkent: Fan, 1973.
2. Asqarov A. Drevnezemledelcheskaya kultura epoxi bronzy yuga Uzbekistana. — Toshkent: Fan, 1977.
3. Asqarov A. O‘zbekistonda ilk shaharlarning paydo bo‘lishi. — Toshkent: Fan, 2007.
4. Asqarov A. O‘zbek xalqining kelib chiqish tarixi. — Toshkent: O‘zbekiston, 2015.
5. Masson V. M. Drevnezemledelcheskaya kultura Margiany. — Moskva: Nauka, 1959.
6. Sarianidi V. I. Drevnosti stran drevnego Vostoka. — Moskva: Nauka, 1980.
7. Rtveladze E. V. Velikiy Shelkoviy put: entsiklopedicheskiy spravochnik. — Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 1999.
8. Pugachenkova G. A. Iskusstvo Uzbekistana: drevnost i srednevekove. — Toshkent: Fan, 1979.
9. Xakimov A. A. O‘zbekiston san’ati tarixi. — Toshkent: Fan, 2001.
10. Arxeologiya O‘zbekiston: qadimgi va o‘rta asrlar davri. — Toshkent: Fan, 2006.

11. O‘zbekiston tarixi. 1-jild. Eng qadimgi davrdan milodiy V asrgacha. — Toshkent: Fan, 2019.

12. Sopolli madaniyati va Jarqo‘ton yodgorligiga oid arxeologik tadqiqotlar materiallari. — Toshkent: Fan.

13. Archaeometric investigations of the Molali pottery complex (Bronze Age, Uzbekistan). — Bronza davri kulolchilik texnologiyasi va mintaqalararo aloqalar bo‘yicha ilmiy tadqiqot.